

УДК 811.161.3'373.7

Я. Я. Іваноў
праф., д-р філал. навук
МДУ імя А. А. Куляшова, г. Магілёў

УЛАСЦІВАСЦІ І РАЗНАВІДНАСЦІ АФАРЫСТЫЧНЫХ АДЗІНАК

У артыкуле вызначаюцца аблігаторныя і факультатыўныя прыметы афарызма і даецца яго ўласна мовазнаўчая дэфініцыя. Размяжоўваюцца фальклорныя і літаратурныя афарызмы. Адзначаецца, што найбольш яркава лінгвістычныя прыметы афарызма рэалізуюцца ў прыказках. Акрэсліваюцца адносіны афарызмаў да іншых відаў літаратурных фразавых тэкстаў. Вызначаюцца адрозненні паміж фразеалагізмамі і афарызмамі. Афарыстычныя адзінкі дыферэнцуюцца на класы і тыпы. Вылучаюцца нацыянальныя тыпы афарызмаў у беларускай мове.

Даследаванне выканана ў межах ДПЬД 2021–2025 гг. (заданне ДР № 20211335).

Прыметы і разнавіднасці афарыстычных адзінак былі вызначаны, рознабакова апісаны і грунтоўна верыфікаваны у выніку паслядоўнага вывучэння афарызма ў сучаснай беларускай мове ў аспекце лінгвакультуралогіі [1, с. 33–62], парэміялогіі [7], лінгвістыкі тэксту [6], тэорыі мовы [3; 4], эпіталогіі [8], беларусістыкі [2], мовазнаўчай бібліястыкі [5].

Ніжэй падаюцца абагульненыя палажэнні, на падставе якіх складаецца цэласнае лінгвістычнае уяўленне пра уласцівасці і разнавіднасці афарызма як спецыфічнай па семантыцы, структуры і функцыянальных асаблівасцях адзінкі маўлення і мовы.

Так, уласцівасць, якія характарызуюць афарызм як мовазнаўчы аб'ект, — гэта звышслоўнасць, аднафразаўнасць, абагульненасць зместу, дыскурсіўная самастойнасць, тэкстаўнасць (здольнасць функцыянаваць як асобны тэкст), узнаўляльнасць, устойлівасць, ідыяматычнасць, выразнасць (мастацкасць) формы. Яны маюць розную прадуктыўнасць і неаднолькавую значнасць у дачыненні да афарызма. Аблігаторныя прыметы афарыстычных адзінак — гэта аднафразаўнасць, абагульненасць, дыскурсіўная самастойнасць. Абавязковы характар названых прымет вынікае з таго, што яны у сукупнасці (усе разам) не ўласцівы ніякім іншым адзінкам, акрамя афарыстычных. Факультатыўныя прыметы афарыстычных адзінак — звышслоўнасць, ідыяматычнасць, тэкстаўнасць, выразнасць формы, узнаўляльнасць, устойлівасць. Узнаўляльнасць і ўстойлівасць у дачыненні да афарызмаў мэтазгодна разглядаць дваяка — як іх рэальныя і як патэнцыяльныя ўласцівасці. Не ўсе афарызмы узнаўляюцца ў маўленні, аднак кожны з іх можа быць у любы момант паўтораны і пачаць рэгулярна ўзнаўляцца дзякуючы актуалізацыі свайго зместу ў масавай свядомасці носьбітаў мовы. Устойлівасць афарыстычных адзінак вынікае з іх узнаўляльнасці ў маўленні, але разам з тым кожны афарызм ствараецца ва ўжо гатовай для ўзнаўлення форме. Рэальныя узнаўляльныя і ўстойлівыя — прыметы фальклорных афарызмаў, патэнцыяльныя — літаратурных афарызмаў.

Аблігаторныя прыметы характарызуюць афарызмы як асобны тып адзінак (процінастаўляюць іншым звышслоўным адзінкам). Сярод аблігаторных прымет вылучаецца абагульненасць зместу, якая мае ў афарызмах не факталагічны (рэгіструючы) характар як у іншых абагульненых выказваннях, а ўніверсальны (усеагульны) характар, прызначана для адлюстравання не агульных мностваў сувязей паміж агульнымі мноствамі аб'ектаў (*Усім гэтым X заўсёды ўласцівы ўсе гэтыя Y* або *Усе гэтыя X заўсёды робяць ўсе гэтыя дзеянні Y* і да т. п.), а пазачасавых і нелакалізаваных сувязей паміж цэлымі класамі неадзінкавых аб'ектаў (*Усім X класа X заўсёды ўлас-*

цiвы усе Y класа Y або Усе X класа X заусёды робяць усе дзеяннi Y класа Y i да т. п.). Дзякуючы адметнаму характару абагульненасць зместу афарызмаў дэтэрмінуе іх дыскурсіўную самастойнасць.

Сукупнасць аблігаторных прымет складае ўласна лінгвістычны кампанент паняцця афарызма і таму іх мэтазгодна кваліфікаваць як складнікі разумення афарыстычнасці у мовазнаучым сэнсе. Толькі тыя адзінкі, якім уласціва якасць афарыстычнасці (наяўнасць адначасова трох аблігаторных прымет), мэтазгодна тэрміналагічна вызначаць як афарыстычныя (як афарызмы). З мовазнаўчага пункту погляду афарызмы — аднафразавыя, абагульненыя па змесце, дыскурсіўна самастойныя, пераважна звышслоўныя, ідыяматычныя адзінкі, якім могуць быць уласцівы тэкставасць (здольнасць ужывацца як асобныя тэксты), выразнасць формы, устойлівасць, узнаўляльнасць. У залежнасці ад прадуктыўнасці праяўлення факультатыўных прымет афарызмы дыферэнцыюцца на пэўныя разнавіднасці і па-рознаму суадносяцца з іншымі адзінкамі маўлення і мовы.

Афарыстычныя адзінкі размяжоўваюцца на дзве нераўнаважныя па аб'ёме, проціпастаўленыя, але не із'яваныя групы — фальклорныя і літаратурныя афарызмы. Фальклорныя афарызмы разам з іншымі тыпамі фразавых тэкстаў уваходзяць у разрад «парэміі». Аднак адзінкі толькі адной разнавіднасці парэмій — прыказкі амаль усе (каля 85%) маюць абагульнены змест, таму іх можна кваліфікаваць як разнавіднасць афарыстычных адзінак (сімптаматычна, што фальклорныя афарызмы, як правіла, атаясамліваюцца менавіта з прыказкамі). Астатнія парэміі суадносяцца з афарызмамі як розныя віды адзінак, аднак тыя аднафразавыя парэміі, што маюць абагульнены змест, таксама з'яўляюцца афарыстычнымі.

У адносінах да абагульненых па змесце аднафразавых літаратурных выслоўяў і крылатых слоў паняцце афарызма (і афарыстычнасці) мэтазгодна вызначаць не родавым (як гэта звычайна лічыцца), а катэгарыяльным. У гэтым сэнсе афарызм можа быць і літаратурным выслоўем (у межах пэўнага тэксту або як асобны твор), і крылатым словам (літаратурнай цытатай), але не ўсе яны з'яўляюцца афарыстычнымі. У адносінах да ўсіх разам літаратурных выслоўяў і крылатых слоў паняцце афарызма (афарыстычнасці) з'яўляецца класіфікацыйным паводле дыферэнцыяцыі іх на «афарызмы» і на «не афарызмы».

Некаторыя разнавіднасці літаратурных выслоўяў (гномы, рубай і г. д.) маюць пераважна абагульнены змест. Аднак іх нельга кваліфікаваць як афарыстычныя адзінкі, паколькі яны маюць адметныя зместавыя і структурныя ўласцівасці і ўтвараюць адасо-

бленья групы фразавых тэкстау. Паняцце афарызма у адносінах да іх мае класіфікацыйны характар.

Адсутнічаюць катэгарыяльныя адносіны ва уласна лінгвістычным плане паміж афарызмамі і такімі відамі літаратурных выслоўяў, як сентэнцыя, максіма, парадокс, грэгерыя (адносіны паміж імі маюць класіфікацыйны або метамоуны характар). Афарызмы трэба адрозніваць ад такіх малых форм, як апафегмы, хрыі, байкі, прытчы, анекдоты, фрашкі, велярызмы, творы-мініяцтуры (лірычныя, камічныя і інш.) і г. д. Афарыстычныя адзінкі ужываюцца у гэтых тэкстах (як і у любых іншых тэкстах), таму не могуць з імі агаясамлівацца нават у выпадках, калі з'яўляюцца іх галоўнымі зместавымі і структурнымі кампанентамі.

Афарызмы і фразеалагічныя адзінкі не з'яўляюцца тоеснымі звышслоўнымі ўтварэннямі, адрозніваюцца паводле шэрага моўных прымет. Так, фразеалагізмы — гэта толькі звышслоўныя адзінкі, у той час як афарызмы могуць быць і аднаслоўнымі (як у звычайнай, так і ў трансфармаванай форме); фразеалагізмы ужываюцца як кампаненты афарызмау, у той час як афарызмы не могуць быць кампанентамі фразеалагізмау; фразеалагізмы — гэта толькі ўзнаўляльныя адзінкі, у той час як і фальклорныя, і літаратурныя афарызмы могуць без абмежавання стварацца у маўленні; фразеалагізмы — гэта толькі у той ці іншай ступені ідыяматычныя адзінкі, у той час як афарызмы могуць мець прамую матывіроўку як агульнага значэння, так і значэнняў лексічных кампанентаў; фразеалагізмы — гэта толькі ўстойлівыя спалучэнні слоў, у той час як афарызмы могуць набываць ці страчваць устойлівасць у маўленні; фразеалагізмы не ужываюцца структурна і сэнсава незалежна ад іншых адзінак, у той час як афарызмы — гэта самастойныя, аўтасемантычныя адзінкі; фразеалагізмы пабудаваны па мадэлях словазлучэння, закончанага ці незакончанага сказа, злучальных спалучэнняў, прыназоўнікавага-склонавых форм, у той час як афарызмы — гэта толькі закончаныя сказы; фразеалагізмы адлюстроўваюць рэчаіснасць у факталагічным плане, у той час як афарызмы — гэта адзінкі з абагульнена-універсальным зместам і г. д. Адны і тыя ж прыметы ў афарыстычных і фразеалагічных адзінках маюць розную прыроду (устойлівасць і інш.). З прычыны неаднолькавых структурных, семантычных, функцыянальных уласцівасцей фразеалагічныя і афарыстычныя адзінкі маюць розную ўнутраную дыферэнцыяцыю (афарызмы не падзяляюцца на граматычныя, семантычныя, функцыянальныя класы, на якія традыцыйна размяжоўваюцца фразеалагізмы).

Афарыстычныя і фразеалагічныя адзінкі могуць пераходзіць адны ў другія ў выніку страты пэўных уласцівасцей і набыцця іншых. Так, у выніку страты афарызмам абагульненага зместу і набыцця ў маўленні новага сэнсу можа ўзнікнуць унікальная сувязь паміж яго лексічнымі кампанентамі, што дэтэрмінуе непадзельнасць яго значэння (ідыяматычнасць) і стварае падставы для пераходу ў разрад фразеалагізмаў. Гэта з'ява можа быць кваліфікавана як фразеалагізацыя афарызма. У сваю чаргу, фразеалагізм можа набыць самастойны абагульнены змест і пачаць ужывацца ў маўленні як афарыстычная адзінка. Гэту з'яву можна вызначыць як афарызацыю фразеалагізма.

Разнавіднасці афарыстычных адзінак вызначаюцца ў залежнасці ад характару крытэрыяў, на падставе якіх вылучаюцца, ад суадносін з мноствам усіх афарызмаў і інш. Адрозніваюцца класы і тыпы афарызмаў. Класы — гэта такія разнавіднасці афарыстычных адзінак, што вылучаюцца на падставе агульных крытэрыяў (значных для ўсіх афарызмаў), знаходзяцца паміж сабой у адносінах апазіцыі ці іерархіі, у сваёй сукупнасці рэпрэзентуюць мноства усіх афарызмаў у мове. Тыпы — гэта разнавіднасці афарыстычных адзінак, што вылучаюцца на падставе асобных, прыватных крытэрыяў (у тым ліку значных для пэўных моў), не залежаць ад іншых тыпаў, рэпрэзентуюць толькі пэўныя уласцівасці або пэўную колькасць афарызмаў. Класы і тыпы афарыстычных адзінак не ўтвараюць паміж сабой рэгулярных рода-відавых адносін.

На падставе пэўных структурных, граматычных, семантычных, функцыянальных, стылістычных прымет вылучаюцца агульныя і прыватныя, універсальныя і нацыянальныя разнавіднасці (тыпы) афарыстычных адзінак. Да нацыянальных тыпаў афарызмаў у беларускай мове можна аднесці «зномы» (у творчасці паэта А. Разанава) і «вершасказы» (у творчасці паэта Р. Барадуліна).

Перспектывай даследавання з'яўляецца вызначэнне агульнага і рознага ў рэалізацыі лінгвістычных уласцівасцей фальклорных і літаратурных афарызмаў, дыферэнцыяцыя іх унутраных класаў і тыпаў, анісанне нацыянальнай спецыфікі функцыянавання афарызмаў розных груп, класаў і тыпаў у сучаснай беларускай мове.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Іванова, С. Ф. Сацыякультурная прастора мовы / С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў, Н. Б. Мячкоўская. — Мінск : Веды, 1998. — 112 с.
2. Іваноў, Я. Я. Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове / Я. Я. Іваноў. — Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2017. — 208 с.
3. Іваноў, Я. Я. Дыферэнцыяльныя прыметы афарызма / Я. Я. Іваноў. — Магілёў : Брама, 2004. — 160 с.

4. Иванов, Е. Е. Лингвистика афоризма / Е. Е. Иванов. — Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2016. — 156 с.
5. Иванов, Е. Е. Наследие Библии в языках и культурах народов России и Беларуси / Е. Е. Иванов, В. А. Маслова, В. М. Мокиенко. — М. : РУДН, 2022. — 406 с.
6. Іваноў, Я. Я. Праблемы лінгвістычнага вивучэння афарызма / Я. Я. Іваноў. — Магілёў : Брама, 2003. — 203 с.
7. Ivanov, E. E. Paremiological Minimum and Basic Paremiological Stock (Belarusian and Russian) / E. E. Ivanov. — Prague : RSS, 2002. — 136 p.
8. Іваноў, Я. Я. Крылатыя афарызмы ў беларускай мове : з іншамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н. э. — XX ст. / Я. Я. Іваноў. — Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2011. — 164 с.